

Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi
Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization
timad
Cilt / Volume: 15 - Sayı / Issue: 30 - Yıl / Year: 2020
Mart/March-Yaz / Summer

ISSN: 1306-4223

**Günümüz İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Kaynaklı Sorunlar ve
Tarihsel Kökenleri**

*Sectarian Sourced Problems and Their Historical Origins Arising in Today's
Islamic World*

Aytekin ŞENZEYBEK

Dr. Öğr. Üyesi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi,
İslâm Mezhepleri Tarihi
Assist. Prof. Dr., Necmettin Erbakan University Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology,
History of Islamic Sects
senzeybek4@hotmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-8349-7865>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 18 Ekim / October 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 02 Aralık / December 2019

Cilt / Volume: 15, Sayı / Issue: 30, Sayfa / Pages: 209-234

Atıf / Cite as: Şenzeybek, A. (2020), Günümüz İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Kaynaklı Sorunlar ve Tarihsel Kökenleri [Sectarian Sourced Problems and Their Historical Origins Arising in Today's Islamic World]. Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi- Journal of the Academic Studies of Turkish-Islamic Civilization, 15/30 (Mart-March): 209-234.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./ This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Günümüz İslâm Dünyasında Ortaya Çıkan Mezhep Kaynaklı Sorunlar ve Tarihsel Kökenleri

Öz

Günümüzde Suriye, Irak, Yemen gibi pek çok İslam ülkesinde kanlı çatışmalar yaşanmakta ve bu çatışmaların temel sebebinin mezhepsel farklılıklardan kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Bu noktada şu soruların cevaplandırılması gerekmektedir: İslam'ın farklı yorumlarını temsil eden mezhepleri çatışmaların odak noktasına oturtan sebepler nelerdir? Geçmişte ortaya çıkan mezhep kaynaklı sorunlar günümüze ne ölçüde etki etmiştir? Makalede, klasik dönem kaynaklarında yer alan verilerden hareketle yapılacak olan süreç takibi sonucunda elde edilecek analizlerle günümüzde yaşanan mezhep kaynaklı sorunlara tarihsel bir perspektif kazandırmak amaçlanmıştır. Araştırmamızda, Müslümanlar arasındaki mezhep kaynaklı sorunların temel unsurları olarak; devlet yönetiminde mezhep hâkimiyeti, mezheple dinin özdeşleştirilmesi, tekfirin kapsamının genişletilmesi ve ötekileştirme olduğu tespit edilmiştir. Bu unsurların, mezheplerin ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren farklı saiklerin etkisiyle daha katı bir şekil aldığı ve günümüzdeki sorunlarda en sert şekilde kendini gösterdiği görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Mezhep, tekfir, ötekileştirme, mezhep çatışmaları.

Sectarian Sourced Problems and Their Historical Origins Arising in Today's Islamic World

Abstract

Today, bloody conflicts are taking place in many Islamic countries such as Syria, Iraq and Yemen and it is emphasized that the main cause of these conflicts is due to sectarian differences. This point, the following questions need to be answered: What are the reasons that put sects representing different interpretations of Islam at the focal point of conflict? To what extent have sectarian problems that have arisen in the past have affected the present day? In the article, it is aimed to give a historical perspective to the sectarian problems experienced today with the analysis obtained as a result of the process follow-up based on the data contained in the classical period sources. In our research, as the main elements of sectarian problems among Muslims; sectarian domination in the state administration, identification of religion with sect, expanding the scope of takfir and otherization have been determined. It has been concluded that these elements have taken a more rigid form due to the influence of different factors since the first periods of sectarian formation and manifested themselves in the harshest form of today's problems.

Keywords: Sect, takfir, otherization, sectarian conflicts.

Giriş

Hangi zaman diliminde olursa olsun ortaya çıkan toplumsal olayların pek çok sebebi vardır. Zira toplumsal olaylar tek bir sebebe indirgenemez. Günümüz İslam dünyasında ortaya çıkan çatışmaların da birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenlerin en önemlisi olarak mezhepsel ayrılıklar gösterilmektedir. İslam'ı farklı açılardan yorumlayan düşünce ekolleri olarak nitelendirilen mezheplerin yaşanan çatışmaların odak noktasına oturtulmasının sebeplerinin netlikle ortaya konulması aynı zamanda bu sorunların çözümünün çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Günümüzde Suriye, Irak, Yemen, Afganistan gibi pek çok İslam ülkesinde mezhep kaynaklı olarak yaşanan sorunlar siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, İslami ilimler gibi pek çok bilim dalına mensup araştırmacılar tarafından incelenmiş ve sorunun sebepleri ve çözüm yolları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Makalemizde, mezheplerin günümüzde yaşanan çatışmaların önemli bir parçası olmasının sebepleri, sebep-sonuç ilişkisi açısından birbirleriyle bağlantılı dört ana başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar altında ele alınan konular, mezheplerin ortaya çıktığı İslam tarihinin ilk dönemlerinden günümüze kadar olan süreçte hangi aşamalardan geçtiği ve günümüze yansımalarının neler olduğu yönüyle araştırılmıştır. Bunu yaparken klasik kaynaklarda yer alan verilerden hareketle sorunların sebepleri tespit edilmiş ve bazı çözüm önerilerinde bulunulmuştur.

1. Mezhep-Siyaset İlişkileri

İlk dönem İslam tarihi göz önünde bulundurulduğunda gerek mezheplerin ortaya çıkışında ve gerekse teşekkülündeki en temel etkenin siyaset olduğu görülmektedir. İlk dört halife döneminde ortaya çıkan siyasi tartışmalar ve akabinde meydana gelen çatışmaların neticesi olarak mezhepsel bölünmeler gündeme gelmiştir. İslam tarihi boyunca kendisini gösteren mezhep-siyaset ilişkileri günümüz İslam dünyasındaki sorunların en temel aktörlerinden biri olarak varlığını devam ettirmektedir.

İslam siyasal tarihi incelendiğinde mezhep-siyaset ilişkilerinin iki seyir takip ettiği görülmektedir. Bunlar “mezhep devletleri”nin kurulması ve “mezheplerin devletleştirilmesi” şeklinde olmuştur. Mezhep devletleri, herhangi bir mezhep mensuplarının kurulan ve yıkılıncaya kadar o mezhebin görüşleri doğrultusunda yönetilen devletlerdir. Mezheplerin devletleştirilmesi ise bir mezhebin mensuplarının devletin üst kademelerinde etkin olması ve o mezhebin itikadi ve fıkhi görüşlerinin dini yorum olarak ön plana çıkartılmasıdır. İki yönetim biçimi arasındaki temel farklılık, birincide sultanlar yönetiminde devletin kuruluşunun temelini oluşturan mezhepsel esaslara bağlı kalmak zorunda iken ikincide sultanların tercihine göre devletin herhangi bir mezhebin dini yorumunu ön plana çıkarması söz konusudur. Şunu da belirtmemiz gerekir ki zaman zaman mezhep devletlerinin kuruluşunda

fırkaların bazı temel inançlarında değişikliklere gidildiği görülmektedir. Örneğin İlk İsmaililer Muhammed b. İsmail'in son imam, kaim/mehdi olduğuna inanırken Fatımi İsmailileri İmamet'in devam ettiğini devletin kurucusu Ubeydullah'ın Mehdi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Yine İsmaili Karmatiler dini yorumlarında nasların batını yorumunu esas alırken Fatımi İsmailileri zahir-batın dengesini gözetmişlerdir.¹ Durum İmamiyye Şia'sında da aynıdır. İlk dönem İmamiyye'ye göre devlet kurma yetkisi tamamıyla Mehdi Muntazar kabul edilen Muhammed el-Mehdi'ye aitken Ayetullah Humeyni (1902-1989) velayet-i fakih teorisine yaptığı eklemeye bu yetkinin fukahaya devrini ilan etmiş ve 1979'da İran İslam Cumhuriyetini kurmuştur. Bu tür girişimlerin sebebi ise devlet kurma isteğinin dini temellerinin oluşturulmasıdır.

Bütün sosyal guruplarda olduğu üzere, mezheplerde de başta siyasi ve itikadi olmak üzere sosyal, kültürel vb. sebeplerle devlet kurma istekleri belirmiştir. Fırkalar kendi dini yorumlarını daha geniş kitlelere yayarak taraftar kazanmak, geniş imkânlarla sahip olmak ve mensuplarını daha rahat yaşatabilmek arzusunda olmuş ve bu maksatla kendi itikadi ve fıkhi yorumlarıyla yönetilen bir devlet kurmak arzusunu taşımışlardır.

Mezhep devleti kurma isteğinin Ehl-i Sünnet içerisindeki bazı mezhepler de dâhil olmak üzere taraftar olarak azınlıkta olan fırkalarda daha güçlü olduğu görülmektedir. İslam tarihinde ilk mezhep devleti kurma girişiminin Hariciler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Sıffin savaşının akabinde Abdullah b. Vehb er-Rasibi'yi (ö. 38/658) kendilerine emir seçerek Kufe/Nehrevan'da oluşturdukları hâkimiyet sahasında mezhepsel görüşlerine uygun bir yönetim oluşturmuşlar; Emeviler döneminde de Kûfe ve Basra'da benzer oluşumlar meydana getirerek hüküm sürmüşlerdir.² Ancak şiddete dayalı görüşleri sebebiyle Müslümanların tepkisini çekmeleri ve geniş kitlelere hitap edememeleri sebebiyle devletleşme sürecini gerçekleştirememişlerdir. Hariciler, daha ılımlı kolu olan İbadiler tarafından kurulan Rüstemiler Devleti (160-297/777-909)³ ve Sufriyye tarafından kurulan Midrasiler Devleti (155/771) ile bu amaçlarına ulaşmışlardır. Hariciler dışında, VIII. yüzyılda Zeydi İdrisi Devleti; X. yüzyılda Bahreyn Karmati Devleti (290/903), Fatımi İsmaili Devleti (909-1171); XVI. yüzyılda Şii/İmami Safevi Devleti (1501-1736); XX. yüzyılda Vehhabi Suudi Arabistan (1932) ve Şii/İmami İran İslam Cumhuriyeti (1979) günümüze kadar olan süreçte kurulan mezhep devletlerinden bazılarıdır.

¹ Farhad Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, trc. Erdal Toprak (İstanbul: Doruk Yayımcılık, 2002).

² Geniş bilgi için krs. Harun Yıldız, *Kendi kaynakları ışığında Hariciliğin doğuşu ve gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010); Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000); Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 1997).

³ M. Mahfuz Söylemez, "İlk Harici Devlet: Rüstemi'ler (160-297/777-909)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXVIII* (1998): 457-478.

Mezheplerin devletleştirilmesi ise Mihne Dönemi olaylarıyla başlamıştır. Abbasi Halifesi Me'mun'un (813-833) Halku'l-Kur'an (Kur'an'ın yaratılmışlığı) çerçevesinde Mu'tezile mezhebinin görüşlerini resmi dini yorum olarak belirlemesi ve ulemayı bunu kabule zorlaması mezheplerin devletleştirilmesinin ilk örneğidir. Bu uygulama daha sonra gelen Mihne dönemi halifeleri Mu'tasım (833-842) ve Vasık Billah (842-847) dönemlerinde de devam etmiştir. Ancak Vasık Billah'tan sonra halife olan Mütevekkil Alellah (847-861) seleflerinin uygulamasını kaldırmış ve Ehl-i Hadis görüşlerini devletin resmi dini yorumu olarak sunmuştur.⁴

Bu açıklamalar çerçevesinde İslam tarihi incelendiğinde siyaset kurumunun mezheplere olan yaklaşımının temelde iki döneme ayrıldığı görülmektedir. Bunlardan ilki Emeviler ve Mihne olaylarının başlangıcına kadar olan süreçte Abbasiler dönemidir. Bu süreçte devleti yöneten siyasal erkler İslam'ın genel kurallarına uyma görüntüsü vermişler, herhangi bir mezhebin görüşlerini resmi dini yorum haline getirmemişlerdir.⁵ Devletin mezheplere olan yaklaşımını belirleyen temel etken ise otoritenin sağlanmasıdır. Bu dönemde yönetici sınıf, ileri sürdükleri görüşler itibariyle rejimleri için herhangi bir tehdit unsuru olarak görmedikleri fırkaları devletin çeşitli kademelerinde değerlendirerek otoriteye bağlı kalmalarını temin etmek istemiş; buna karşılık siyasi otoriteye tehdit olarak görülen mezhepleri ise baskı, yıldırma ve şiddet yoluyla pasivize etmek yolunu tercih etmiştir. Bu çerçevede gerek Emeviler ve gerekse kuruluşunun ilk yıllarında Abbasiler döneminde otoriteye isyanı farklı gerekçelerle itikadileştiren ve Devrimci Ekoller olarak isimlendirilen Harici fırkalar, Keysaniyye, İsmailiyye, Zeydiyye ve daha küçük Şii fırkalar ile Havaric Mürciesi⁶ olarak isimlendirilen gurup devletin doğrudan hedefi olmuş ve çıkardıkları isyanlar neticesinde bazıları yok olurken bazıları da güç kaybetmişlerdir.⁷ Ehl-i Sünet'in çoğunluğu, Mürcie'nin bazı fırkaları ve On İki İmam Şia'sının temsil ettiği Sabır Ekolü; Devrimci Ekol ve Sabır Ekolü arasında yer alan ve isyana cevaz vermekle birlikte ileri sürdükleri şartlar itibariyle devlete karşı isyanı oldukça zorlaştıran Ebu Hanife ve Mutezile tarafından temsil edilen Temekkün Ekolü siyasal erk tarafından ya devletin bazı kademelerine yerleştirerek itaat altında tutulmak yoluna gidilmiş ya da

⁴ Mehmet Evkuran, *Sünni Paradigmayı Anlamak*, 3. Bs (Ankara Okulu Yayınları, 2016), 118-119.

⁵ Mehmet Evkuran, *Sünni paradigmayı anlamak: -bir ekolün politik ve teolojik yapılanması-*. (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 121.

⁶ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal: dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihi*. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008).

⁷ Nevin Abdulhalık Mustafa, *İslam siyasi düşüncesinde muhalefet: Hazreti Muhammed devrinden Abbasilerin ikinci yüzyılına kadar (H.1-232/M.622-846)*, trc. Vecdi Akyüz, 2. Bs (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001); Ali Avcu, *Karmatiliğin doğuşu ve gelişim süreci*. (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2011); Mehmet Ümit, *Zeydiyye- Mu'tezile etkileşimi: Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin ölümüne kadar*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 2010).

ölümlere yol açmayan baskı politikası ile boyun eğdirilmek istenmiştir.⁸ Bu dönemin bir diğer özelliği ise devrimci fırkaların mezhep devleti kurmaya yönelik itikadi alt yapıyı oluşturdıkları ve bu çerçevede harekete geçerek kısmen başarılı oldukları bir süreç olmasıdır.

Me'mun ile başlayan ve günümüze kadar devam eden ikinci dönem ise mezhep görüşlerinin, yöneticilerin tercihine göre resmi dini yorum haline dönüştürüldüğü bir süreçtir. Bu dönemin en büyük handikabı siyasal amaçlara ulaşmak için bir mezhebin görüşlerinin araç olarak kullanılmasıydı ki bu durum İslam düşünce geleneğinde günümüze kadar varlığını devam ettiren köklü bir iz bırakmıştır.⁹

Günümüze kadar olan süreçte gerek mezheplerin devletleştirilmesi ve gerekse mezhep devletlerinin kurulmasıyla yaşanan kutuplaşmalar ve ayrışmalar ciddi sorunlara neden olsa da kurulan devletlerin güçlü olması sebebiyle belli oranda kontrol altında tutulabiliyordu. Ancak kökleri Antik çağlara kadar uzanan, XVI. yüzyılda sistemli hale gelmeye başlayan, XIX ve XX. yüzyıllarda pratik olarak uygulanan sömürge politikaları¹⁰ çerçevesinde Müslümanlar arasındaki mezhep, dil, ırk, kadim kültür ve medeniyetlere mensubiyet vb. ayrılıkların etkili şekilde kullanılması Müslüman toplumların Ümmet bilinci altında toparlanmalarını engelleyen en önemli unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa kıtasında İslam Mezhepleri ile ilgili akademik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Araştırmacılar bir yandan klasik İslam mezhepleri tarihi kaynaklarını farklı yazma nüshalarından istifade ederek tıpkıbasımlarını yapmış, diğer yandan da İslam mezhepleri üzerine ayrı ayrı akademik çalışmalar yayınlamışlardır. Örneğin, Şehristani'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-Nihal*'inin ilk matbu nüshası William Cureton tarafından altı farklı yazma nüshadan faydalanılarak 1842 ve 1846'da iki cilt halinde yayınlanmıştır.¹¹ Dikkat çeken bir diğer husus ise Şehristani'nin eserinden daha önce Fransız araştırmacı Silvestre de Sacy tarafından Dürzilik üzerine yapılan çalışmadır. Yazar, Osmanlı Arşivleri de dahil olmak üzere ülkemizde birkaç küçük risale haricinde nüshası bulunmayan ve Şii gulatından Dürziliğin kutsal metinleri olarak kabul edilen *Resailü'l-Hikme*'nin bütün risalelerini içeren iki ciltlik hacimli bir çalışma yapmıştır.¹²

Yapılan bu çalışmaların sömürge politikalarının belirlenmesindeki dayanak noktalarından biri olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışı

⁸ Sabır Ekolü ve Temekkün Ekolü ile ilgili detaylı bilgi için bk. Mustafa, *İslam siyasi düşüncesinde muhalefet*.

⁹ Evkuran, *Sünni paradigmayı anlamak*, 118-124.

¹⁰ Ahmet Kavas, "Sömürgecilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2009), 37:394.

¹¹ Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim Şehristani, *Kitabü'l-milel ve'n-nihal* (Book of Religious and Philosophical Sects), ed. William Cureton, 2 c. (London: Society for the Publication of Oriental Texts, Oriental Texts, 1842-1846).

¹² Antoine Isaac Silvestre de Sacy, *Expose de la religion des Druzes*. (Paris: Imprimerie Royale, 1838).

döneminde ülke içerisindeki mezhep ayrılıkları çeşitli metotlarla kışkırtılmış ve özellikle Orta Doğuda etkili olmuştur. I. Dünya savaşı sonunda Osmanlı topraklarında kurulan devletler bu durumun bir göstergesidir. Nitekim Suudi Arabistan'da Vehhabi Devleti, Fransız manda yönetiminde Suriye'nin güneyinde Dürzi Emirliği, Lazkiye bölgesinde Alevi (Nusayri) özerk devleti, Kuzey Yemen'de Harici İbadi Devleti gibi mezhep devletleri kurulmuştur. Aynı şekilde Hindistan'ın İngiliz işgalinden sonra yönetimine karşı 1857 Sıpahi ayaklanmasını çıkartan Müslümanları parçalamak amacıyla İngiltere destekli Kadiyanilik hareketi ortaya çıkartılmıştır.¹³

Günümüzde mezhep-siyaset ilişkisinden kaynaklanan sorunlar, bazı stratejik değişiklikler olsa da temelde tarihsel perspektifin bir yansımasıdır. Bahsedilen strateji değişikliği ise gerek emperyalist ülkelerin ve gerekse İslam devletlerinin mücadelelerini büyük çoğunlukla "vekâlet savaşları" yoluyla sürdürmeleridir. Vekâlet savaşları "devletlerin, özellikle küresel ve bölgesel güçlerin kendi çıkarlarını elde etmek ve nüfuz alanlarını genişletmek amacıyla; kendi askeri unsurlarını kullanmaktan ziyade, müttefiklerini, edilgen ülkeleri, hedef ülkedeki parçalanmış yapıları ve yandaşlarını cepheye sürmek suretiyle gerçekleştirdikleri savaşlardır."¹⁴ Bu bağlamda ABD ile müttefik olan ve Selefi/Vehhabi Suudi Arabistan'ın liderliğini yaptığı Körfez İşbirliği Teşkilatı ile Rusya ve Çin ile müttefiklik kuran ve Şii Hilali projesini gerçekleştirmek isteyen İran Orta Doğu'daki çatışmaların baş aktörleri olarak gözükmektedir. Bu aktörlerden Suudi Arabistan Yemen'de Şii Husilere karşı olan zümreleri, Suriye ve Irak'ta İşid, el-Nusra; Afganistan'da el-Kaide; Nijerya'da Boko Haram, Somali'de eş-Şebab, gibi örgütleri destekleyerek pek çok Müslüman kanının akıtılmasına sebebiyet vermişlerdir. İran ise Şii Hilali projesi çerçevesinde Şiiilerin yoğunlukta olduğu bölgelerde kurdurduğu Lübnan Hizbullah'ı, Haşt-i Şa'bi, Husiler gibi örgütlerle vekâlet savaşını sürdürmektedir. Ölen ve öldürenin Müslüman olduğu bu ortamda İslam topraklarındaki petrol, gaz, maden gibi zenginlikleri ele geçiren ve üstelik ayrıştırdığı guruplara ve devletlere sattıkları silahlarla ciddi kazançlar elde eden bu devletlerdir.

Din ve siyasetin aynileştirilmesi de günümüze yansıyan sorunlardan bir diğeridir. Haricilerin Hz. Ali, Hz. Osman ve Muaviye b. Ebi Süfyan'ı siyasi tercihlerinden dolayı küfürle itham etmeleri bu sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir. Ancak bu husus, İmamet/Hilafetin nas ve vasiyetle belirlendiğini iddia ederek siyasi liderliği Allah'ın belirlediğini ve bu durumu Hz. Muhammed'in ve sonrasında gelen imamların Müslümanlara vasiyetine dayandıran ve böylece "otoritenin kaynağını ilahileştiren"¹⁵ Şiiilikle derinlik kazanmıştır. Bu yolla Şiiilik İmamet konusunda ilk yazı yazan, görüşlerini ispat

¹³ Ethem Ruhi Fıçlalı, *Kadiyanilik*. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 50.

¹⁴ Atilla Sandıklı, *Dış politika ve güvenlik* (İstanbul: Bilgesam Yayınları, 2016), 107.

¹⁵ Sönmez Kutlu, *Güncel Dini-Siyasî Meseleler Üzerine Yazılar* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 268.

için dinsel delilleri ilk kullanan ve akıldan bu yolla ilk yararlanan gurup olmuştur. Bu yola Şia, kelam ilminin siyasal içerikli bahsi olan İmamet meselesine kendi rengini koymuş ve İmametle ilgili kavramları belirleme, sınırlarını çizme, içeriğini saptama onlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Ehl-i Sünnet de dâhil diğer fırkalar Şia'nın çizdiği bu sınırlar içerisinde onların iddialarını çürütmek, yanlışlarını dile getirmek gibi bir tutum izlemişlerdir. Süreç içerisinde bu durum mezhepler arasında İmamet/hilafet meselesi ile ilgili soru ve cevap kalıpları gitgide birbirine benzemiş, hatta cevaplar karşılımaya çalıştığı sorularla uyum içerisine girmiştir.¹⁶ Netice ilk Müslümanların siyasal tecrübelerini dayandırdığı İmamet/hilafetin biat ile olacağını ileri sürenler azınlığa düşmüş, hukuk ve siyasetin konusu olan İmamet/siyaset dinin müttemmim bir cüzü veya inancın kurucu unsuru haline getirilmiştir.¹⁷

Tarihsel süreçte yaşanan bu dönüşüm gerek Sünni ve gerekse Şii çevrelerde halen etkisini göstermektedir. Nitekim günümüzün en büyük sorunlarından olan IŞİD'in Irak-Şam İslam Devleti adı altında kurmak isteği yönetim biçimi tarihsel dönüşümün bir yansımasıdır.

2. Mezhepsel Aidiyetle Dini Aidiyetin Özdeşleştirilmesi

Tarihsel süreç içerisinde Müslümanlar arasındaki en önemli sorunlardan birisi mezhepsel aidiyetle dini aidiyetin özdeşleştirilmesidir. Genel anlamda mezhep "dinin aslı veya fer'î hükümlerinin dayandığı delilleri bulmakta ve bunlardan hüküm çıkarıp yorumlamakta otorite sayılan âlimlerin ortaya koyduğu görüşlerin tamamı veya belirledikleri sistem"¹⁸ olarak tanımlanır. Din ise "akıl sahiplerini kendi irade ve tercihleriyle bizzat hayır olan ve peygamber tarafından tebliğ edilen şeylere sevk eden ilahi kanun"¹⁹ olarak tarif edilir.

Yukarıda yapılan tanımlamalarda görüleceği üzere din ve mezhep arasındaki en temel farklılık dinin Allah'a, mezheplerin ise müctehid imamlara yani beşere nispet edilmesidir.²⁰ Bunun yanında din Allah'ın dileği ve iradesiyle Peygamberlere gönderilen ilahi kanunları ifade ederken mezhepler sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik vb. şartların gereği olarak ulemanın yorumlamalarının kurumsallaşmış yapılarını ihtiva etmektedir. Bir diğer ifadeyle mezhepler bireysel ve sosyal ihtiyaçlar neticesinde ortaya çıkan dini-sosyal yapılar iken din yalnızca Yaratıcı'nın dilek ve iradesiyle gönderdiği ilahi nizamdır.

¹⁶ Ziyaeddin Rayyis, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, trc. İbrahim Sarmış (Nehir Yayınları, 1995), 92-93.

¹⁷ Kutlu, *Güncel Dini-Siyasî Meseleler Üzerine Yazılar*, 268-269.

¹⁸ İlyas Üzümlü, "Mezhep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2004), 537.

¹⁹ Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, *Kelam terimleri sözlüğü*, 4. Bs (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2015), 72.

²⁰ Cürcani din, ümmet (millet) ve mezhep ayrımını şu şekilde açıklar: "Din, Allah'a nispet edilmiştir. Millet, peygambere nispet edilmiştir. Mezhep ise, müctehide nispet edilmiştir." Ebu'l-Hasen Hasen Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif Hanefi (816/1413) Cürcani, *Ta'rifat Arapça Türkçe Terimler*, trc. Arif Erkan (İstanbul, 1997).

Yukarıdaki açıklamalar teorik gerçekliği ifade ederken pratikteki uygulamalar bunun tam tersi yönde bir gelişim göstermiştir. İslam toplumu, ilahi nizam olan din ile beşerî yorumlar olan mezhepleri özdeşleştirmiş ve bunun neticesinde de mezhebi aidiyetlerini dini aidiyetleriyle aynileştirmiştir. Müslümanların yaşadığı bu dönüşümün farklı aşamaları bulunmaktadır. Öncelikle, mezhep liderleri ve ulemasının toplumsal statü kazanmak arzusu ve içerisinde bulunduğu şartların getirdiği itikadi ve fıkhi sorunlarına çözüm üreten dini yorumlamalar olması itibariyle mezhep mensupları fırkalarının görüşlerini İslam'ın en doğru yorumu olduğu noktasına getirmiştir. Bu durum beraberinde hadiste zikredilen "fırka-i naciye (kurutulmuş eren fırka) iddialarını ileri sürmelerine ve seçilmiş psikolojisine girmelerine neden olmuştur. Mezhep kurucularının ileri sürdüğü ilk ayrıcı fikirlerin süreç içerisinde yetişen mezhep uleması tarafından mutlak hakikat kabul edilmesi, dine bütüncül yaklaşımı engellemiş, birlikte değerlendirildiğine kendi görüşlerinin yanlışlanacağı gerçeğinden hareketle Kur'an ayetlerine ve hadislerle kendi metodolojileri dâhilinde literal, batını te'vilci, akıl nakil çelişkisinde akli veya nakli öne alan bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bunun durum, mezhep liderleri ve ulemasının beşerî yorumlarının hakikat, Kur'an ve sünnetin bu yorumları destekleyen birer unsur olarak algılanması ve dini nasların araçsallaştırılması gibi bir sonuç doğurmuştur.²¹ Zikredilen aşamalar nihai noktada, mezhep görüşlerinin İslam'la aynileştirilmesine, mezhepsel aidiyetlerin dini aidiyetle özdeşleştirilmesine neden olmuştur.

Bütün bu hususlar pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Kanaatimizce bu sorunların en önemlisi Müslüman arasındaki eleştirel düşüncesinin gerilemesidir. Kendi görüşlerinin İslam'ın en doğru yorumu olduğunu ileri sürme ve mutlaklaştırma bilimsel düşüncesinin ve eleştirel bakış açılarının yadrganmasına, gerilemesine ve farklı görüşlere tahammülün ortadan kalkmasına sebebiyet vermiştir. Yine Kur'an ve sünnetin mezhep görüşlerinin temellendirilmesinde doğrultusunda araçsallaştırılması Müslümanların Kur'an ile olan bağlarını zayıflatmış, nasların farklı bakış açılarıyla yorumlanmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Konunun pratikteki tezahürü ise Müslümanların mezhep temelli bölünmesi, birbirleriyle olan iletişimin zayıflaması ve akabinde çatışmalar yaşanması şeklinde olmuştur.

3. Tekfir

Tekfir Arapçada "örtme, gizleme, perdeleme, kapatma"²² gibi anlamları ifade k-f-r kökünden gelir ve sözlükte "birine küfür nispet etme, kâfir kılma, bir

²¹ Kutlu, *Güncel Dini-Siyasî Meseleler Üzerine Yazılar*, 271.

²² Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriyâ İbn Faris, "k-f-r", *Mu'cemu mekayisi'l-luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Daru'l-Fikr, 1979) 5:191-192; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzur, "k-f-r", *Lisanü'l-Arab*. (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 5:144; Ragıb İsfehani, "k-f-r", *Müfredatü elfazi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi (Beyrut: Daru's-Şamiyye, 2009), 714.

kimsenin kafir olduğuna hükmetmek” anlamlarına gelir. Terim olarak ise “Ben Müslümanım’ diyen bir kimseyi inançlarına, sözlerine ve fiillerine bakarak kâfir saymayı”²³ ifade eder.

İslam tarihinde, tekfirin ilk olarak Hz. Osman’ın şehit edildiği olaylar dizinde bir problem olarak ortaya çıktığı; Haricilerle birlikte itikadi bir konu olarak akide alanına taşınan ve “iman” konusu içerisinde tartışılan bir mesele haline dönüştüğü görülmektedir. Bu yönüyle tekfir, İslam düşünce tarihine mezhepleşme hareketlerinden önce giren itikadi bir mevzudur.

Haricilerin kökeni aynı zamanda tekfir konusunun Müslümanlar arasında sorun olmaya başladığı Hz. Osman dönemi olaylarına dayanmaktadır. Bunun en bariz göstergesi Hz. Osman’ı şehit eden insanlar arasında başta Basra’dan gelen 600 kişilik gurubun liderliğini yapan Hurkus b. Zühayr²⁴ (ö. 38/658) olmak üzere pek çok Harici ismin bulunmasıdır.²⁵ Harici müellifler, Hz. Osman’ın tekfir sebeplerini şu şekilde sıralarlar: Fey gelirlerini akrabalarına haksız yere dağıtması; bedevilere ait arazileri kendisi ve akrabaları için koruluk haline getirmesi; savaş gelirlerine ortak olurlar korkusuyla bedevileri cihattan alıkoyması; Rasulullah’ın ashabından olan fakih sahabeleri valilikten azlederek yerlerine kendi akrabalarından olan genç, sefih kimseleri atması; kendisini eleştirenlere, ganimet hakkından mahrum bırakmak, servetlerine ele koymak, kırbaçlatmak ve tazir uygulamak gibi cezalar vermesi; Velid b. Ukbe (ö. 61/680) Kufeli salih bir Müslümanı öldürmesine rağmen kisası uygulamaması ve içki içmesine rağmen onun cezalandırılmasını geciktirmesi; bütün bu yaptıkları sebebiyle kendisini uyaran ve nasihat eden Ebu Zer (ö. 32/653), Amir b. Abdullah (ö. 55/675), Abdullah b. Mesud (ö. 32/652), Huzeyfe b. Yeman (ö. 36/656), Zeyd b. Sühan (ö. 36/656) gibi kimseleri işkence ve hakaretlerle sürgüne göndermesi²⁶; Rasulullah’ın Taif’e sürgüne gönderdiği ve Ebu Bekir ve Ömer’in Medine’ye gelmelerini yasakladığı Mervan b. el-Hakem’in (623-685) babası el-Hakem b. Ebi’l-As’ı (ö. 31/651) affetmesi ve ona Beytü’l-Mal’dan 100.000 dirhem oğluna da Afrika gelirlerinin humusunu vermesi; Mushafları yakıtması ve yedi kıraat üzere indirilen Kur’an’ı tek kıraat üzere okutması ve Übey b. Ka’b ve İbn Mes’ud’a Kur’an okumayı yasaklaması; Seferi olması sebebiyle Mina’da iki rekât kılması gereken namazı dört rekât kılması.²⁷ İsyancılar bütün bu uygulamalarından hareketle Hz. Osman’ın Allah’ın

²³ Süleyman Uludağ, *İslam’da inanç konuları ve itikadi mezhepler*, 4. Bs (İstanbul: Marifet Yayınları, 1998), 241.

²⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Zeyd b. Kesir b. Galib Taberi, *Târîhu’t-Taberî: Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk, sîlatu târîhu’t-Taberî*, 3. Bs (Beyrut: Daru’t-Türas, 1387), 4:349; Yıldız, *Kendi kaynakları ışığında Hariciliğin doğuşu ve gelişimi*, 177-178.

²⁵ Taberi, *Târîh*, 4:349; Ebu’l-Hasen Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdikerim eş-Şeybani el-Cezeri İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-tarih*, ed. Ömer Abdüsselam et-Tedmuri (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l-Arabi, 1997), 2:529.

²⁶ Salim b. Zekvan, *es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği*. (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 56-61.

²⁷ Ebu Ubeydillah Muhammed b. Said el-Ezdi Kalhati, *el-Keşf ve’l-beyan*, ed. İsmail el-Kâşif (Uman: Salatanatu Uman Vezaretü’t-Türasi’l-Kavmi ve’s-Sekafe, 1980), 2:207-211.

Kitab'ına, Rasulullah'ın sünnetine ve Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in uygulamalarına muhalif olduğu iddiası ile onu şehit etmişlerdir.

Hariciler Hz. Ali'yi tekfir sebeplerini ve kendilerinin ondan ayrılma sebeplerini ise şu şekilde açıklarlar: Hz. Ali, Hz. Osman'ın şehit edildiği gün ve Cemel'de Müslümanları Hakk'a ve hilafet makamına uymaya, zulmün önderlerinden vaz geçmeye davet etmiş, Cemel ashabına eğer kendi yolunu terk ederlerse sapkınlığa düştükleri için onlarla cihat edeceğini ve kanlarının kendisine helal olacağını söylemiştir. Ancak Hz. Ali Hakem Olayında Allah'ın hüküm verdiği bir işte Allah'ın dışında dinde adil olamayan Ehl-i Cevr'i hakem tayin ettiğini; bunun neticesinde "Müslümanların Haricileri"nin bütün bu uygulamalarıyla Allah'ın hükmünü alay konusunu haline getiren ve daha önce takip ettiği Müslümanların yolundan yüz çeviren Hz. Ali'den ayrılmışlardır."²⁸

Haricilerin gerek Hz. Osman'ı ve gerekse Hz. Ali'yi tekfir etmelerindeki sebepler incelendiğinde karşımıza çıkan husus her ikisinin de "Risalet görevi hariç Hz. Peygamber'in yerine geçerek onun dünyevî otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dinin hükümlerini uygulamak, dünya işlerini düzene sokmak üzere Allah'ın yeryüzündeki hâkimiyetini veya bütün müminlere ait olan hilâfet ve yetkiyi temsil etmesi"²⁹ olarak açıklanan hilafet görevlerini yerine getirmeleridir. Hz. Ali'nin Hz. Osman ile ilgili ithamlara verdiği cevap bunun en önemli kanıtıdır.³⁰

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilere verilen ikna edici cevaplara rağmen halifenin şehit edilmesi ona karşı yöneltilen suçlamaların sadece görünürdeki sebepler olduğuna işaret etmektedir. Görünürdeki bu sebeplerden hareketle isyancıları harekete geçiren ana etmenlerin birbirini tetikleyen üç sebebe

²⁸ Zekvan, *es-Sire*, 64-68.

²⁹ Casim Avcı, "Hilafet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 1998), 17:539.

³⁰ Hz. Ali isyancılarla bir araya gelerek onların Halife'ye yönelttiği eleştirileri cevaplamıştır. Buna göre, araziler zekât hayvanlarının yayılması için koruluk haline getirilmiştir. Hz. Ömer de bazı arazileri aynı sebeple koruluk haline getirmiştir. Hz. Osman adaletine ve davranışlarına güvendiği genç insanları vali olarak atamıştır. Rasulullah da yirmi yaşındaki Attab b. Üseyd'i Mekke'ye vali, Üsame b. Zeyd'i de Şam seferinde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'in de içlerinde bulunduğu ordunun komutanı tayin etmiştir. Halife'nin valilikte kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarını tercih etmesi, Rasulullah'ın da Kureys'i diğer insanlara tercih etmesi sebebiyle yanlış değildir. Hz. Osman yalnızca üzerinde ihtilaf görülen Mushafları yaktırıştır. Mina'da namazı dört rekât kılması ise Mekke'de evlenmesi sebebiyle orada ikamet etmeye niyetlenmiş olması sebebiyledir. (Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşi b Kesir el-Basri, *el-Bidaye ve'n-nihaye* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1988), 7:191-192.) İbn Sa'd ise Hz. Osman'ın akrabalarına verdiği malların sebeplerini şu şekilde açıklar: "Ebu Bekir ve Ömer, hazineden kendi hakları olanı kullanmayı bıraktılar. Ben ise hakkımı aldım ve akrabalarımın dağıttım." (Muhammed b. Sa'd Meni el-Haşimi el-Basri, *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir: Tabakat*, trc. Adnan Demircan v.dğr. (İstanbul: Siyer Yayınları, 2015), 3:68.)

dayandığını görülmektedir: Ganimet ve fey gelirlerinin dağıtımı, kabilecilik ve akide.³¹

Hz. Ebu Bekir döneminde hilafet merkezine gelen zekât, ganimet, fey gibi gelirler Beytü'l-Mal'de durmaz, ayetlerde belirtilen kalemlere İslamiyet'teki öncelik, hür veya köle olmak gibi hususlar dikkate alınmaksızın Müslümanlara eşit şekilde olarak "geçimlik" olarak harcanırdı.³² Hz. Ömer döneminde fetihlerden elde edilen gelirler "geçimlik" sınırı fazlasıyla aşmıştı. Halife, fethedilen Irak, Mısır ve Suriye'deki verimli tarım arazilerinin dağıtımı konusunda yeni bir ictihad ortaya koydu. Buna göre tarım arazilerinin ve nehirlerin ganimet olarak dağıtılması durumunda bedevi Arap kabilelerinden oluşan Müslüman askerlerin tarımdan anlamaması ve yine bu askerlerin tarımla uğraştıkları zaman ordu gücünün zayıflamasından endişe edilerek toprakların ve ırmakların eski sahiplerine bırakılmasına, onlardan belirlenen miktarlarda vergi alınmasına ve bu vergilerin Müslümanlara ata olarak dağıtılmasına hükmetti. Bu dağıtımı sağlamak görevi Hz. Ömer döneminde kurulan Divanü'l-Ata'ya verildi. Divan ise Hz. Ömer'in ictihadı gereği bu gelirlerin dağıtım oranında iki temel esas belirledi: Rasulullah'a yakınlık ve İslam'a girişteki öncelik. Bu çerçevede hazırlanan kayıtlar da kabile esasına göre teşkil edildi.³³

Hz. Ömer'in bu uygulaması neticesinde zikredilen gelirlerden en fazla pay Kureyş'e, en az pay da Yemenli kabilelere düşüyordu. Hz. Ömer bu durumu fark ederek bazı tedbirler aldı. Bunların başında da "Kureyş Allah'ın malını kulluğu bir yana bırakarak kendine dayanak yapmak istiyor... Kureyş'in boğazından tutacağım ve onları ateşte yanmaktan alıkoyacağım" diyerek Kureyşli muhacirlerin Medine dışına çıkmasını yasaklaması yer aldı.³⁴

Hz. Osman'ın halefinin bu uygulamasını kaldırması isyana kadar olan süreçte özellikle Kureyşlilerin bir anlamda serveti tekellerine³⁵ geçirmelerine neden oldu. Bu sebeple de zenginle fakir arasındaki makas daha da açıldı. Bu durum, her ne kadar bazı tepkilere neden olsa da Hz. Osman'ın ilk altı yılında gerek Beytü'l-Mal'in dolu olması ve gerekse fetihlerin devam etmesi sebebiyle herhangi bir karışıklığa neden olmadı. Ancak ikinci altı yılda fetihlerin durma noktasına gelmesi ganimet gelirlerinin azalmasına ve hazinenin boşalmasına sebebiyet verdi.

³¹ Muhammed Abid Cabiri, *Arap-İslam siyasal aklı*, 2. Bs (İstanbul: Kitabevi, 2001), 193-201,241-248, 285-293.

³² Cabiri, *Arap-İslam siyasal aklı*, 222, 225.

³³ Cabiri, *Arap-İslam siyasal aklı*, 225-232; Mustafa Fayda, "Fey" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 1995), 511; Abdülaziz ed-Duri, "Divan" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 1994), 378; Mustafa Zeki Terzi, *Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde askerî Teşkilât* (Samsun: Sönmez Yayınevi, 1990), 30.

³⁴ Taberi, *Târîh*, 4:397.

³⁵ Bunun örnekleri için bk. Cabiri, *Arap-İslam siyasal aklı*, 239-240.

Hız. Osman döneminde ortaya çıkan ekonomik bunalım halifenin siyasi tercihlerinin kabilecilik bağlamında eleştirilmesine sebep oldu. Halifenin vali atamalarında Ümeyye oğullarına ağırlık vermesi, atanan valilerin yanlış uygulamaları merkezde Kureyş'in diğer kabilelerinin muhalefetine yol açtı. Diğer yandan ekonomik bunalımın getirdiği geçim sıkıntısında Beytü'l-Mal'den kendilerine ödenen ataların yetersizliği Yemenli kabileler ile Bedevi Arap zümrelerinin Hız. Osman'ın temsil ettiği Kureyş kabilesini eleştirmelerine neden oldu. Her iki zümre de Hız. Osman'ın halife seçtiği şurada halife adayı olan ve zayıf ve güçsüzlerin hamisi olarak gördükleri Hız. Ali ile onu destekleyen Talha b. Ubeydullah (ö. 97/715) ve Zübeyr b. Avvam'ı (ö. 36/756) muhalefetin sembol isimleri olarak ön plana çıkarttı. Nitekim Hız. Osman'ın şehit edildiği olaylar esnasında isyancıların bu isimlerle irtibata geçmesi ve sonrasında Hız. Ali'nin halifelğinde ısrarcı olmaları bunun bir göstergesidir. Neticede Hız. Osman'ın şehit edildiği olaylar "çevrenin merkeze isyanı" ya da "Arapların Kureyş'e başkaldırısı"³⁶ olarak nitelendirilebilir.

Hariciler akidevi olarak Hız. Osman'ı eleştirdikleri uygulamalarını temelde "Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir"³⁷ ayetiyle bağdaşmadığını ileri sürerek tekfir ettiler.³⁸ Bununla birlikte Hız. Osman döneminde yönetimde görev almaya başlayan yeni neslin ilk nesle göre daha dünyevileşmesi ve buna bağlı olarak sosyal ve iktisadi düzende meydana gelen değişimler karşısında dini vicdanı temsilen ön plana çıkan Ebu Zerr el-Çifari³⁹ ve Ubade b.es- Samit'i⁴⁰ Hız. Osman'ın sürgüne göndermesi bu dönemdeki olayların akidevi boyutunu temsil etmektedir.

Hız. Osman'ın şehit edilmesinden sonra halife seçilen Hız. Ali döneminde de aynı etmenlerin etkili olduğu görülmektedir. Hız. Ali, Nehrevan savaşından önce Harici liderlere "kedisinden niçin intikam almak istediklerini" sorduğunda onlar Cemel Savaşında kendilerine yalnızca karşı tarafın askerlerinin üzerinde bulunan malları almalarına izin vermesini, buna karşılık onların kadın ve çocuklarını kendilerine yasaklamasını gerekçe göstermişlerdir.⁴¹ Bu cevap onların Halifeye isyanlarının temelinde ganimet tartışmalarının yattığının bir göstergesidir.

Hakem olayından sonra Hız. Ali'den ayrılan Muhakkimetü'l-Ula'nın lider kadrosunun kabilevi kökenleri Harici hareketin analizi için önem arz etmektedir. Bu liderlerden Abdullah b. el-Kevva Rebia'nın Beni Yeşkür

³⁶ Cabiri, *Arap-İslam siyasal aklı*, 242.

³⁷ Maide 5/44.

³⁸ İbn Zekvan, *es-Sire*, 56-64.

³⁹ Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kahire: Daru'l-Hadis, 2006), 3:379-385.

⁴⁰ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3:342-345.

⁴¹ Ebû Mansur Abdülkahir b Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-fırak.*, trc. Ethem Ruhi fiğlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 57.

kolundan⁴², Şebes b. Rib'i Temim'den⁴³, Abdullah b. Vehb er-Rasibi (ö. 38/658) Yemenli Ezd kabilesinden⁴⁴, Hurkus b Zühayr Temim kabilesinin Beni Sa'd koluna⁴⁵ mensuptur. Bu durum gerek Cemel'de ve gerekse Sıffin'de Hz. Aişe ve Muaviye b. Ebu Süfyan'a, Hakem olayından sonra Hz. Ali'ye karşı çatışmalarının zemininde Hz. Osman döneminden beri var olagelen Kureyş karşıtlığına dayalı bir kabile ittifakının bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu durum Haricilerin hilafetin Kureyşliliğini reddetmelerinin sebeplerinin başında yer aldığını da göstermektedir.

Hakem olayından sonra; önce Harura'ya geçen Hariciler Abdullah b. Vehb er-Rasbi'yi kendilerine emir seçtiler. Basra'dan gelen grup Abdullah b. Vehb ile buluşmak üzere Nehrevan'a giderken yolda Abdullah b. Habbab b. Eret ile karşılaşır. Ondan babasının Rasulullah'tan naklettiği bir hadisi söylemelerini isterler. Abdullah ise onlara "Bir fitne kopacaktır. Bu sırada oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen koşandan daha iyidir. Öldürülme imkânına sahip olan kimse, sakın katil olmasın"⁴⁶ hadisini nakleder. Bunun üzerine önce Abdullah b. Habbab'ı ardından da eşi ve çocuğunu öldürdüler.⁴⁷ Haricilerin bu uygulaması, bedevi toplumların sert ve katı karakteristik yapılarını itikadi örtüye büründürerek ortaya koyduğu bir icraat olarak nitelendirilebilir. Bu durum günümüze kadar olan süreçte, tekfirci yaklaşımların kendileri gibi düşünmeyen ve inanmayan kişi ve zümrelere karşı uygulamalarının nüvesini oluşturmaktadır.

Hariciler tarafından geliştirilen ve kendileri gibi dini yoruma sahip olmayanları tekfir eden bu anlayış Şia tarafından da devam ettirilmiştir. İmamiyye Şia'sı, İmamlara itaatin farz olduğunu ileri sürerek İmamete inanmayı Usulü'd-Din kapsamına almış⁴⁸ ve kendileri gibi inanmayan Müslümanları

⁴² Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalani, *Lisanü'l-mizan*. (Beyrut: Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2002), 4:549.

⁴³ Ebü'l-Abbas Ahmed b Yahyâ b Cabir Belazüri, *Ensâbü'l-eşraf*. (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 2:336, 339.

⁴⁴ Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b Ali b Ahmed Kalkaşendi, *Nihayetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab.*, thk. İbrahim el-İbyari (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Lünaniyye, 1980), 257.

⁴⁵ Mustafa Öz, "Hurkus b. Zühayr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 1998), 390.

⁴⁶ Buhari, "Fiten", 9, "Menakıb", 25; Müslim, "Fiten", 10, 13; İbn Mace, "Fiten", 9.

⁴⁷ Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b İsmail b İshak Eş'ari, *İlk dönem İslam mezhepleri*, trc. Mehmet Dalkılıç- Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005); Ebü Mansur Abdülkahir b. Tahir b Muhammed Temimi Abdülkahir Bağdadi, *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-fırak.*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 56-57; Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal*, 111.

⁴⁸ Takribü'l-Mezahib (itikadi mezheplerin birbirine yaklaştırılması) çalışmalarının yoğunlaştığı yirminci yüzyılda, Âl-i Kaşifi'l-Gıta ve Cevad el-Muğniye gibi bazı İmami alimler, İmametinin farzıyetine imanın usulü'd-dinden değil usulü'l-mezhepten olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre Tevhid, Nübüvvet ve Mead'a inanan bir kimse Müslümandır. Bu asılların yanında amellerini yerine getiren kimse Mümindir. Bu dört rükün yanında İmametinin farzıyetine iman eden kimse ise Şii İmami Müslüman ve Mü'mindir. Ancak modern dönemlerde geliştirilen bu teori diğer ulema arasında taban bulamamış, yalnızca gerekli durumlarda atıf yapılmakla yetinilmiştir. Muhammed el-Huseyn Âl-i Kaşifi'l-Gıta, *Aslü'ş-Şia ve usuluha*, thk. Alaü Al-i Ca'fer (Kum: Müessesetü'l-İmam

tekrir etme yoluna gitmiştir.⁴⁹ Bu çerçevede Şiiğin en büyük kolu olan İmamiyye Şia'sı, gulat-ı Şia gibi kendileri gibi inanmayan bazı Şii fırkalarla ashabin çoğunluğunun da içerisinde bulunduğu diğer Müslümanları tekfir etmiştir.

Tekfirci din söyleminin Ehl-i Sünnet literatürü içerisinde de yer aldığı görülmektedir. Eş'ari müellif Abdülkahir el-Bağdadi (429/1037), "İslam'a mensup olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkalar" başlığı altında çoğunluğunu aşırı Şii fırkaların oluşturduğu on yedi gurubu tekfir etmektedir.⁵⁰ Yazar, Sebeiyye, Muğiriyye, Mansuriyye, Cenahiyye, Hattabiyye gibi aşırı Şii fırkalara mensup olanların mürted olduklarını, kestiklerinin yenilmesinin, bu fırkalara mensup kadınlarla evlenmenin haram olduğunu; cizye karşılığında İslam topraklarında oturmalarının caiz olmadığını; tevbe etmedikleri takdirde öldürülmeleri ve mallarının ganimet olarak alınmaları gerektiğini vurgular. Sahabenin bazılarını tekfir etmesi sebebiyle İmamiyye Şia'sının arkasında namaz kılınmayacağını, onların cenaze namazlarının da kılınmayacağını belirtir.⁵¹

Ehl-i Hadis çizgisinde olan âlimler tarafından kaleme alınan eserlerde ise Haricilik, Şia, Mürcie ve Mutezile'nin kollarının pek çoğu tekfir edilmiştir. İbn Hazm (ö. 456/1064) bu durumu daha da ileri bir boyuta taşıyarak, Ebu Hanife'yi (150/767) Ehl-i Sünnet'e en yakın, Ebu'l-Hasen el-Eş'ari (324/935) ise Ehl-i Sünnet'e en uzak imamlar arasında zikretmiştir.⁵² Müellif, gerek bu ifadeleriyle ve gerekse "Ehl-i Sünnet "Ehl-i Hak"tır onların dışındakiler ise "Ehl-i Bid'at"tır. Buna göre Ehl-i Sünnet sahabilerdir, sonra sahabenin yolunu tercih eden tabiin büyükleridir, sonra Ehl-i Hadis ve günümüze kadar onlara uyan fakihler, ayrıca yeryüzünün doğusundaki ve batısındaki insanlardan onlara uyan kimselerdir"⁵³ sözleriyle Ehl-i Sünnet'i yalnızca Ehl-i Hadis ile sınırlandırmış, geri kalanları ise Ehl-i Bid'at olarak nitelendirmiştir. Bunun dışında İbn Hazm, Harici, Şii, Mutezile ve Mürcie'nin pek çok kolunun İslam'dan çıktıklarını açıkça beyan etmiştir.⁵⁴

Harici, Mürcie, Şia ve Mutezile'nin aşırı görüşlere sahip zümrelerini İslam dışı kabul eden İbn Hazm'ın şu ifadeleri oldukça dikkat çekicidir: "Bütün İslam fırkalarının Müslüman olmadığı hususunda icma ettikleri bir fırka İslam adıyla isimlendirilebilir."⁵⁵ Endülüslü âlim bu ifadelerinden sonra Harici, Mutezili ve

Ali, 1415/1994), 210-212; Muhammed Cevad Muğniye, "Zaruratü'd-Din ve'l-mezheb inde's-Şiati'l-İmamiyye", *Risaletü'l-İslam Mecelletü'l-İslamiyyeti'l-Alemiyye*, t.y, 8:387-389.

⁴⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak Kuleyni, *el-Usul mine'l-kafi (Usul-u kafi)*, trc. Vahdettin İnce (İstanbul: Dar'ül Hikem, 2008), 265-311.

⁵⁰ Bağdadi, *Mezhepler arasındaki farklar*, 176-219.

⁵¹ Bağdadi, *Mezhepler arasındaki farklar*, 282-283.

⁵² Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-Fasl dinler ve mezhepler tarihi (metin-çeviri)*, trc. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2:10.

⁵³ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2:16.

⁵⁴ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2:20-24.

⁵⁵ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2:16.

Şia'nın hulul, tenasüh, batını te'vil gibi görüşler ileri süren aşırı kollarını zikrettikten sonra bu fırkaları "bozuncular ve kırıp dökücülerdir."⁵⁶ şeklinde tanımlar. İbn Hazm'ın bu ifadeleri esasen Ehl-i Hadis'in düşüncelerini yansıtır. Ehl-i Hadis'e göre iman; tasdik, ikrar ve ameldir. Amelleri terk ya da büyük günaha ısrar imanı tümüyle yok edip kişiyi küfre sürükleyebilir. Bu durumda iman ortadan kalkar ve geriye sadece kişinin İslam'ı (Müslümanlığı) kalır. Bir başka ifadeyle kişi amelleri terk ve büyük günahdaki ısrarı sebebiyle imanı gitse de dinden çıkmaz. Bu sebeple can ve mal dokunulmazlığı devam eder.⁵⁷

Hanbeli alim İbn Teymiyye (1263-1328) ise batın ilminin gerçekliğine inanan herkesin Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanların ittifakıyla kafir hükmünde olduğunu bildirir.⁵⁸ Ardından Karmatilerin küfür ve inkâr bakımından Müseylimetü'l-Kezzab ve diğer yalancı peygamberlerin küfür ve inkârından daha da ileri olduğunu söyler.⁵⁹ Nusayrilerin İslam şeriatının hükümleri yerine getirmekten imtina ettikleri müddetçe kâfir ve mürted olduklarını bu sebeplerle de öldürülmelerinin gerekli olduğunu ve mallarının ganimet olarak alınabileceğini ileri sürer.⁶⁰ Yine Nusayrilerle evlenmenin, kestiklerini yemenin, cenazelerinin Müslüman kabirlerine gömülmesinin caiz olmadığını belirtir. Yine Nusayrilerin sınır hatlarındaki kalelere ve bölgelere yerleştirilmesinin, asker olarak alınmalarının kebirden olduğunu; bunları yapmanın, koyunların kurtlara teslim edilmesi anlamına geldiğini söyler.⁶¹ Bir başka fetvasında ise Dürzi ve Nusayrilerin Müslümanların ittifakı ile mürted ve kafir kabul edildiklerini, Yahudi, Hıristiyan ya da Müslüman kabul edilemeyeceklerini ve bu sebeple onlara cizye hükümlerinin de uygulanamayacağını bildirir.⁶²

Yukarıdaki açıklamalar aynı zamanda Ehl-i Hadis düşüncesinin İbn Teymiyye döneminde geçirdiği değişimi de göstermektedir. İbn Teymiyye'nin ifadelerinde zikredilen fırkalar her ne kadar Ehl-i Hadis tarafından iman dairesinden çıkarılsa da Müslüman oldukları kabul edilerek can ve mal dokunulmazlığı temin edilirken İbn Teymiyye bunları İslam dairesinden çıkarmakta ve katli vacib fetvası vermektedir. Elbette ki bu değişimde İbn Teymiyye'nin Moğol istilası döneminde yaşamasının etkisi yadsınamaz. Ehl-i Hadis düşüncesinin İbn Teymiyye'de geçirdiği bu değişim aynı zamanda siyasi ve sosyal ortamın Müslümanların dini yorumlarını katılaştırmasının ve keskinleştirmesinin bir örneği olarak dikkat çekmektedir.

⁵⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 2:16-18.

⁵⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, ed. E. Said Kaya-H. Murat Köse (İstanbul: Klasik, 2015), 56.

⁵⁸ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *el-Feteva'l-Kübra*, thk. M. Abdülkadir Ata ve Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 3: 495.

⁵⁹ İbn Teymiyye, *el-Feteva'l-Kübra*, 3: 499.

⁶⁰ İbn Teymiyye, *el-Feteva'l-Kübra*, 3: 514.

⁶¹ İbn Teymiyye, *el-Feteva'l-Kübra*, 3: 506-509.

⁶² İbn Teymiyye, *el-Feteva'l-Kübra*, 3: 51.

18.yy gelindiğinde Muhammed b. Abdülvehhab (ö. 1792) ve Vehhabilikle Ehl-i Hadis Selefilik düşüncesi yeni bir boyut kazandı. Muhammed b. Abdülvehhab Tevhid kapsamında ele aldığı hastalığa şifa, zararı def, kişiye hidayet talebinde bulunmak gibi Allah'tan başkasının güç yetirememesi hususlarda ölümlerden, insanlardan yarım istemek; yalnızca sıkıntıya düştüğünde Allah'a sığınmak; şefaata etme, rızık verme gibi sadece Allah'ın güç yetireceği işlerde ölümlere ve tağutlara tevekkülde bulunmak; Allah'tan başkasına yemin etmek; kişinin Allah'tan başka peygamberler, evliyalar, salih kimselere, ihtiyaçlarını gidermeleri, hastalıklarına şifa vermeleri, kaybettikleri bir şeyi bulmaları, şefaata etmeleri veya kendilerini Allah'a yaklaştırması için gümüş, kurban, yemek vb. şeyler adaması gibi hususları tevhidin zıddı kabul etmiş, bunları yapanları şirke düşmek ve dinden çıkmakla itham etmiştir.⁶³ Bu noktadan hareketle "Altı yüz seneden beri insanlar dalalette kaldı. Şimdi Ehl-i İslam denilen tavaif hep müşriktir."⁶⁴ diyerek kendileri gibi inanmayan Müslümanların tamamını tekfir etmiş; ardından "(Onların) Demleri heder (kanlarını dökmek) ve malları Muvahhidine (kendi mezhebinden olanlara) helaldir"⁶⁵ fetvasını vermiştir.

Muhammed b. Abdülvehhab'ın 1744 yılında Dir'iyye reisi Muhammed b. Suud ile bir anlaşma yaptı. Buna göre iki taraf İslami esaslara dayalı bir devlet kurmak, elde edilen güçle müşrik ve bidaçileri ortadan kaldırmak, halka sahih tevhid akidesini kabul ettirmek hususunda anlaşmaya vardılar. Bu hedeflere ulaşmak için Muhammed b. Suud, İbn Abdülvehhab'a siyasi, askeri ve lojistik destek vereceği hususunda ahit verdi.⁶⁶ Bu anlaşmayla birlikte Selefi düşünce dini-politik bir ideolojiye dönüşerek siyasallaştı.

Bu çerçevede gerçekleştirilen propaganda faaliyetleri kısa sürede etkisini göstererek 1765 yılına kadar hemen hemen bütün Necd Suudi yönetimin eline geçti. İbn Abdülvehhab ve Suudiler ele geçirdikleri bu bölgelerde fikirlerini zorla kabul ettirmek yöntemine başvuruyorlardı. Bu çerçevede Cebile'de medfun Zeyd b. el-Hattab ve diğer şehitlerin kabirleriyle buraya yaptırılan Camiyi yıktırılmıştır. Cuma günleri getirilen salat ve selamı yasaklamış, "Seyyidina" ve "Mevlâna" tabirleri geçtiğinden Delailü'l-Hayrat kitaplarını yaktırmış, Mekke'yi ele geçirdiğinde Kabe'deki altın oluğu alıp yerine ahşap bir oluk yerleştireceğini söylemiş, Rasulullah'ın ve ashabının vakfettiklerine dair rivayetleri yalanlayarak vakıfların fesadına dair fetva vermiştir.⁶⁷

⁶³ Rifat Türkel, *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)* (Doktora, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 38-42.

⁶⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1303), 7:152-153.

⁶⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 7:152-153.

⁶⁶ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2004), 31.

⁶⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 7: 154-155.

Muhammed b. Abdülvehhab'ın ölümünden sonra 1805'de Medine'yi ele geçiren Suudi Vehhabiler insanları kendi mezheplerine çağırarak, kabul etmeyenlerin takibata alınacaklarını ve öldürülebileceklerini bildirmişlerdir. Yine Baki kabristanı da dahil olmak üzere şehirdeki bütün türbeleri ve mezar taşlarını yıktırılmışlardır. Rasulullah'ın türbesindeki tezyinatı yağmalayarak değerli eşyaları almışlardır. 1806 yılında Mekke'yi ele geçirdiklerinde ise tütün kullanımını yasaklanmış, kahvehaneler kapatılarak nargile ve çalgı aletleri tahrip edilmiştir.⁶⁸

Gerek fikirleri ve gerekse uygulamalarıyla Haricilerle büyük oranda benzerlik gösteren Vehhabilik 18 ve 19. yüzyıllarda Necd, Körfez bölgesi, Yemen, Irak ve Suriye'de güçlendi. 20. Yüzyıla gelindiğinde ise teknolojinin gelişmesine bağlı olarak Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerde faaliyet alanını genişletti. Diğer Müslüman ülkelerde Necd Ulemasıyla irtibatlı olarak faaliyet gösteren cemaatler şunlardır: Hindistan-Pakistan'da Ehl-i Hadis cemaati; Mısır'da Ensaru's-Sünneti'l-Muhammediyye; Afrika'da Nijerya İzale cemaati, Mali Sabbanu hareketi, Moritanya Müceydiri ekolü. Bunlar dışında "Cihadi Selefiler" olarak isimlendirilen şiddet yanlısı Vehhabi-Selefi örgütler bulunmaktadır. Günümüz İslam dünyasını kana boğan IŞİD (Irak-Şam İslam Devleti), Afganistan'da el-Kaide, Nijerya'da Boko Haram, Somali'de eş-Şebab Vehhabi örgütlerin başında gelmektedir.⁶⁹

Haricilikle başlayan tekfirci fırkalar ve akımlar İslam tarihi boyunca Müslüman kanının akıtılmasındaki önemli etkenlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam dininde mevcut olan tekfir kavramının içeriğini oldukça genişleten ve kendileri gibi inanmayan Müslümanları dinden çıkartan ve onları kılıçtan geçirmeyi dini bir vazife olarak gören bu toplulukların uğraş alanları ne yazık ki Müslüman zümreler olagelmıştır.

Son olarak belirtmemiz gerekir ki tekfirin alanını genişleterek kendileri dışındaki dini yorumları dışlayan ya da İslam dairesi dışına çıkaran mezhepler genellikle gelenekçi-muhafazakâr ve tepkisel-kabilevi din algısına sahip olan fırkalarlardır. Akılcı-hadari fırkaların ise tekfirin alanını daralttığı görülmektedir.

4. Ötekileştirici Tutum ve Davranışlar

Ötekileştirme, egemen yapının veya egemen düşüncenin kendi kıstasları içerisinde görmediği ya da görmek istemedikleri birey veya topluluklara karşı gösterdikleri davranış biçimidir.⁷⁰ Bu tanımlamayı mezhep odaklı yorumladığımızda ötekileştirme şu şekilde ifade edilebilir: İslam devletlerinin veya Müslüman dini çoğunluğun benimsediği itikadî görüşlere muhalif dini

⁶⁸ Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, 33.

⁶⁹ Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 62.

⁷⁰ Ali Sarıtepe, "Ötekileştirme ve Ötekinin Diğer Ötekileri Ötekileştirmesi", <http://siyasihaber4.org/otekilestirme-ve-otekinin-diger-otekileri-otekilestirmesi-ali-saritepe> (Erişim 31 Aralık 2019).

yorumlar ileri süren fırkalar veya bireylere karşı gösterilen davranış biçimleridir.

Bu tür fırkalar ve bireylere karşı devletlerin davranış biçimleri genellikle baskı ve şiddet uygulamak olurken ulemanın ve Müslüman dini çoğunluğun davranış biçimi ise toplumsal baskı ve dışlayıcılık şeklinde tezahür etmiştir. Bununla birlikte devletlerin bu baskıcı ve şiddet içerikli davranış biçimleri yalnızca Müslüman çoğunluğun dini yorumla biçimlerine dayalı olarak ortaya çıkmamıştır. Devletler, bu tür fırkaların itikadi görüşlerinden kaynaklı olarak yönetime tehdit oluşturup oluşturmadığı ölçüde baskı ve şiddetin dozunu belirlemişlerdir. Örneğin; kendilerinden başka herkesi tekfir kabul eden ve aynı zamanda Emevîlere karşı silahlı mücadele eden Haricilere karşı devlet kanlı mücadeleler gerçekleştirmiştir. Buna karşılık Şia içerisinde aşırı görüşler ileri süren ve itikatlarından kaynaklı olarak yönetime muhalefet eden Muğiriyye, Mansuriyye, Cenahiyye, gibi fırkalar isyan çıkartana kadar Emevî yönetimi tarafından takibata alınmış, isyan girişimlerinde buldukları anda bu fırkalarla silahlı mücadeleye girişmiştir. Buna karşılık devlete karşı pasif direniş gösteren ve isyan girişiminden kaçınan On İki İmam'a bağlı topluluklar sürekli gözetim altında tutulmakla birlikte yönetim tarafından herhangi bir saldırıya uğramamıştır.

Devletin uyguladığı baskı ve şiddet karşısında Şiî fırkalar muhtemelen Muhammed el-Bakır (114/733) döneminden itibaren varlıklarını muhafaza etmek için takiyye prensibini uygulamaya koyuldular.⁷¹ Tedbir amaçlı olarak geliştirilen bu prensip zamanla Şia'nın itikadi bir inancı haline dönüştü. İmamiyye fırkası Mekke, Medine, Kûfe, Samerra gibi şehirlerde bu prensibi uygulayarak faaliyetlerini gizli bir şekilde devam ettirirken ilk İsmaililer ve Karmatiler merkezi otoritenin zayıf olduğu kenar eyaletlerdeki şehirlerde ve kırsal bölgelerde takiyyeyi daha katı bir şekilde uygulayarak faaliyetlerini devam ettirdi.

Abbasilerden sonraki süreçte ise Nusayri, Dürzi, Yezidi, Anadolu Alevileri gibi zümreler devletin ve Müslüman dini çoğunluğun şiddet ve baskısından kurtulmak, ritüellerini serbestçe yerine getirmek maksadıyla şehirleri terk ederek dağlara çekildi ve oluşturdukları gettolarda yaşamlarını sürdürdüler. Bu çerçevede Nusayriler Nusayra Dağını, Dürziler Cebelül Arab'ı (Cebelü'd-Dürûz), Yezidiler Sincar Dağlarını⁷², Anadolu Alevileri de Anadolu'daki kırsal bölgelerde yaşamaya başladılar. Bu zümreler her ne kadar dağlara çekilse de fırka içi evlilik, inançlarını ağyara açıklamama, kutsal metinlerini gizleme, bunların aksini yapanları cezalandırma gibi uygulamalarla takiyyeyi bir yaşam biçimi şeklinde daha katı olarak devam ettirdiler.

⁷¹ Daftary, *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*, 109.

⁷² Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *İlahi Dinlerde Şeytan İnancı ve Anlayışı*, (Konya: Palet Yayınları, 2018), s. 153-173.

Günümüze kadar olan süreçte İslam toplumlarında yaşanan ötekileştirmenin pek çok olumsuz yansımaları olmuştur. Şii fırkalar tarafından uygulanan takiyye Müslümanlar arasındaki güveni sarsmıştır. Azınlık fırkalarının merkezi otoriteniz zayıf olduğu dağlık bölgelere yerleşmesi onların Müslümanlarla olan bağlarını koparmıştır. Bundan daha önemlisi ise bu fırkaların cahilleşmelerine sebebiyet vermiştir. Dağlık bölgelerde eğitimden yoksun olan bu zümreler itikadi farklılıklarını ortaya koydukları teşekkül dönemlerindeki itikadi alandaki ilmi derinliklerini kaybetmiş, dini yaşantılarını çoğunlukla şifahi bilgilere dayalı olarak sürdürmüşlerdir. Bu durum dini liderlere de sirayet etmiş, okuma yazma bilenler bile kurucu liderler tarafından kaleme alınan eserleri anlayamaz hale gelmişlerdir. Bu durum hurafelerin ortaya çıkmasına ve zikredilen fırkaların dini yaşantılarını kutsal kabul edilen bu hurafelerle sürdürmelerine sebebiyet vermiştir.

İbn Teymiye'nin şu sözleri ötekileştirmenin bir diğer boyutunu ortaya koyması açısından dikkate değerdir: "Bilindiği üzere Hıristiyanlar, Şam sahillerinin kendilerine bakan tarafını ele geçirdiler. Onlar (Nusayriler) daima Müslümanların düşmanlarıyla birlikte oldukları gibi şimdi de Müslümanlara karşı Hıristiyanlarla birliktedirler. Onlar nazarında en büyük felaket sahillerin Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve Hıristiyanların yenilgiye uğratılmasıdır. Yine Müslümanların Tatarlar karşısında zafer kazanması da onlar nazarında en büyük felaketlerden bir diğeridir. Müslümanların sınır bölgeleri Hıristiyanlar tarafından ele geçirildiği zaman onlar için en büyük bayram olacaktır."⁷³ İbn Teymiyye'nin bu ifadeleri her ne kadar içerisinde büyük bir itham barındırsa da aslında bir gerçekliğe de işaret etmektedir. Kendilerinin Müslüman olduğunu bildirmelerine rağmen ötekileştirme neticesinde varlık yokluk mücadelesine giren bu fırkalar İslam ülkelerine saldıran güçlerin ittifak arayışına girdikleri ilk zümreler olmuşlardır. Nitekim I. Dünya savaşında Dürzilerin İngilizlerle, Nusayrilerin Fransızlarla Osmanlı'ya karşı ittifak içerisinde olmaları bunun yakın dönemdeki göstergesidir.

Günümüz İslâm toplumundaki bölünmüşlüğü ortadan kaldırılması, Ümmet bilincinin yerleştirilmesi için ötekileştirmenin sona erdirilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce bu durum Müslümanların geleceği açısından hayati önem arz etmektedir. Müslüman devletlerin yöneticileri ve mezheplerin ulema sınıfı ve bu durum farkına varıp toplulukları itikadi görüşlerden dolayı ötekileştirmeyi terk etmeli, geçmişten gelen ayrılıkları ortadan kaldıracak ortam hazırlamalıdır.

Sonuç

Gerek tarihsel süreçte ve gerekse günümüz İslam toplumlarında yaşanan mezhep kaynaklı sorunların başında mezheplerin devletleşme isteği olduğu görülmektedir. Her ne kadar bir düşünce, ideoloji ve inanç etrafında bir araya

⁷³ Bkz. İbn Teymiyye, *el-Feteva'l-Kübra*, 3:506.

gelen toplulukların kendi fikirlerinin iktidar olmasını istemesi doğal olsa da bu fikirler ve inançlar karşısındaki zümrelerin direnci çatışmacı bir ortamın doğmasına sebebiyet vermektedir. Yönetimi elinde bulunduran egemen güçler kendi konumlarını ortadan kaldırmak isteyen ister itikadi ister ideolojik olsun bütün muhalefete karşı bir direnç sergilemiştir. İslam tarihinin ilk dönemlerinde itibaren ortaya çıkan mezhepler de bu çerçevede hareket etmiş ve kanlı çatışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Günümüzde Suriye, Irak, Yemen, Afganistan gibi ülkelerde yaşanan çatışmalar da bu minval üzere devam etmektedir.

Mezheplerin devletleşme isteklerinde en dikkat çekici hususun siyasi isteklerinin dini delillendirmelerle ortaya konulmasıdır. Bu durum mezheplerin karakteristik özelliklerine göre farklı sonuçların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Tepkisel-kabilevi karaktere sahip Haricilik ile gelenekçi-muhafazakâr din anlayışına sahip Vehhabilik gibi fırkalar bu mücadelelerini kendilerine muhalif olan devletleri ve diğer Müslüman toplulukları tekfir ederek kanlı savaşların çıkmasına neden olmuşlardır. Günümüzde Selefi-Vehhabi çizgide olan IŞİD, Boko Haram vb. örgütler bu çerçevede hareket ederek pek çok Müslüman kanı akıtmaktadırlar.

Günümüze kadar olan süreçte ister Şii ister Sünni zümrelerce kurulan devletler kendilerini “İslam Devleti”, “Şeriat Devleti” olarak tanımlamaktadırlar. Bu tür kurulan devletler için “Sünni İslam Devleti”, “Şii İslam Devleti” tanımlamasının daha uygun olduğu görülmektedir. Kurulan bu devletlerin siyasi egemenlik mücadeleleri dini kisve altında yapıldığından pek çok Müslüman kanının akıtılmasının da ana aktörü olmuştur.

İslam toplumlarının arasındaki ayrılıkların bir diğer nedeni ise mezhepsel aidiyetle dini aidiyetin özdeşleştirilmesidir. Bu algıdaki muharrik gücün 73 fırka hadisindeki kurtulaşa eren fırkanın cennette, diğerlerinin 72 fırkanın ise ateşte olduğu ibaresidir. Zikredilen hadis, fırka liderleri tarafından siyasi ve toplumsal nizamın sağlandığı sükûnet dönemlerinde mensuplarını bir arada tutmanın delili olarak kullanılırken devletleşme sürecine girilen dönemlerde muhalif devletleri ve Müslüman toplulukları tekfirin bir delili olarak gündemde tutulmuştur. Bu noktada belirtilmelidir ki İslam toplunda varlığını sürdüren zümreler, mezheplerin dinin beşerî yorumu olduğunu, dinin kendisi olmadığını idrak etmelidirler. Bu durum ümmet olma bilincini geliştirecek ve ayrılıkları ortadan kaldıracaktır.

İslâm toplumlarının arasında kalın duvarlar ören bir diğer unsur ise ötekileştirmedir. İslam tarihinde, ötekileştirmenin dini çoğunluğun azınlık fırka mensuplarına uyguladığı bir metot olmadığı görülmektedir. Dini azınlık fırkalarının hâkim olduğu devletlerde dini çoğunluğu oluşturan Sünni topluma karşı da ötekileştirme uygulanmıştır. Bununla birlikte Müslüman çoğunluk azınlık fırkalara uyguladığı ötekileştirme bu topluluklar üzerinde kalıcı olumsuzlukların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Devletlerin şiddetinden ve

Müslüman çoğunluğun baskısından korkan bu zümreler, merkezi otoritenin zayıf ve Müslüman çoğunluğun azınlıkta olduğu bölgeleri yaşam alanı olarak seçmek zorunda kalmışlardır. Çoğunlukla dağlık bölgelerde yaşamak zorunda kalan bu zümreler, eğitim imkânlarından yoksun kalmaları sebebiyle süreç içerisinde itikadî alandaki ilmi derinliklerini kaybetmiş toplumlar haline dönmüşlerdir. Bu da zikredilen zümrelerde hurafelerin itikad haline gelmesine sebep olmuştur.

Ötekileştirmenin dini azınlık fırkalarında takiyyenin ortaya çıkmasına ve zamanla itikadi bir boyut kazanmasına neden olduğu görülmektedir. Bu durum Müslüman topluluklar arasında güvenin zedelenmesi ve birbirlerine şüpheyle yaklaşmaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Dini azınlık fırkalarının ötekileştirilmesinin ortaya çıkardığı bir diğer olumsuz sonuç ise İslam devletleri ve Müslümanlarla sorunu olan bütün kesimlerin bu zümreleri kendi hedefleri için kullanabilecekleri topluluklar olarak görmesidir.

Ele aldığımız sorunların çözümünde en büyük görev mezhep ulemasına düşmektedir. Fırkaların dini liderleri kendilerine bağlı topluluklara bütün fırkaların Ümmetin bir parçası oldukları bilincini yerleştirme gayretine girmezler. Özellikle tekfirin kapsamını genişletme eğilimini terk etmeli, kendileri dışındaki fırkaların hadiste belirtilen 73 fırka içerisinde olduğunu ve sonuçta onların da Müslüman olduğu bilincini kendi toplumlarına yerleştirmelidirler.

Kaynaklar

- Ahmet Cevdet Paşa. (1303). *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye.
- Al-i Kaşifi'l-Gıta, Muhammed el-Huseyn. (1415). *Aslü's-Şia ve usuluha*. Thk. Alaü Al-i Ca'fer. Kum: Müessesetü'l-İmam Ali.
- Askalani, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer. (2002). *Lisanü'l-mizan*. Beyrut: Daru'l-Beşairi'l-İslamiyye.
- Avcı, C. (1998). "Hilafet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 539-546. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 1998.
- Avcu, A. (2011). *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Aydın, M. (2018). *İlahi Dinlerde Şeytan İnancı ve Anlayışı*. Konya: Palet Yayınları, 2018.
- Bağdadi, Ebü Mansur Abdülkahir b Tahir b. Muhammed Temimi Abdülkahir. (1991). *Mezhepler arasındaki farklar: el-Fark beyne'l-fırak*. Trc. Ethem Ruhi fiğlalı. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı.

- Belazürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b Yahyâ b Cabir. (1996). *Ensâbü'l-eşraf*. Beyrut : Dârü'l-Fikr.
- Büyükkara, M. A. (2015). *Çağdaş İslami Akımlar*. Ed. E. Said Kaya - H. Murat Köse. İstanbul: Klasik.
- Büyükkara, M. A. (2004). *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Cabiri, Muhammed Abid.(2001). *Arap-İslam siyasal aklı*. 2. Bs. İstanbul: Kitabevi.
- Cürcani, Ebu'l-Hasen Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî (816/1413). (1997). *Ta'rifat Arapça Türkçe Terimler*. Trc. Arif Erkan. İstanbul.
- Demircan, A. (2000). *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*. İstanbul : Beyan Yayınları.
- Duri, A. (1994). "Divan". 377-381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Erkal, M. (1996). "Ganimet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 351-351. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Eş'ari, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b İsmail b İshak. (2005). *İlk dönem İslam mezhepleri*. Trc. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul : Kabcacı Yayınevi.
- Evkuran, M. (2016). *Sünni paradigmayı anlamak: -bir ekolün politik ve teolojik yapılanması-*. Ankara : Ankara Okulu.
- Farhad D. (2002). *İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri*. Trc. Erdal Toprak. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Fayda, M. (1995). "Fey". 12: 511-513. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Fığlalı, E. R. (1997). "Hariciler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16: 169-175. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Fığlalı, E. R. (1994). *Kadiyanilik*. Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı.
- İbn Faris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Faris b. Zekerıyyâ. "k-f-r". (1979). *Mu'cemu mekayisi'l-luga*. Thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kahire: Daru'l-Fikr.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. (2017). *el-Fasl dinler ve mezhepler tarihi (metin-çeviri)*. Trc. Halil İbrahim Bulut. İstanbul: İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer el-Kuraşi, el-Basri. (1988). *el-Bidaye ve'n-nihaye*. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi.

- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. (1414). "k-f-r". *Lisanü'l-Arab*. 5: 144-151. Beyrut: Dâru Sadır.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd Meni el-Haşimi el-Basri. (2015). *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir: Tabakat*. Trc. Adnan Demircan - Hikmet Akdemir - M. Vehbi Şahinalp - Ali Bakkal. İstanbul: Siyer Yayınları.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. (1987). *el-Feteva'l-Kübra*. Thk. M. Abdülkadir Ata - ve Mustafa Abdülkadir Ata. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Zekvan, Salim. (2016). *es-Sire: bir Harici / İbadi klasiği*. Ankara: Ankara Okulu.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim eş-Şeybani el-Cezeri. (1997). *el-Kamil fi't-tarih*. Ed. Ömer Abdüsselam et-Teddiri. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.
- İsfehani, R. (2009). "k-f-r". *Müfredatü elfazi'l-Kur'an*. Thk. Safvan Adnan Davudi. Beyrut: Daru's-Şamiyye.
- Kalhata, Ebu Ubeydillah Muhammed b. Said el-Ezdi. (1980). *el-Keşf ve'l-beyan*. Ed. İsmail el-Kaşif. Uman: Salatanatu Uman Vezaretü't-Türası'l-Kavmi ve's-Sekafe.
- Kalkaşendi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b Ali b Ahmed. (1980). *Nihayetü'l-ereb fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab*. Thk. İbrahim el-İbyari. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-Lünaniyye.
- Kavas, Ahmet. (2009). "Sömürgecilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37: 394-397. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Kuleyni, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak. (2008). *el-Usul mine'l-kafi (Usul-u kafi)*. Trc. Vahdettin İnce. İstanbul: Dar'ül Hikem.
- Kutlu, Sönmez. (2007). *Güncel Dinî-Siyasî Meseleler Üzerine Yazılar*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Muğniye, M. C. ----- "Zaruratü'd-Din ve'l-mezhebinde's-Şiati'l-İmamiyye". *Risaletü'l-İslam mecelletü'l-İslamiyyeti'l-alemiyye*. 8 (t.y.): 387-389.
- Mustafa, N. A. (2001). *İslam siyasi düşüncesinde muhalefet: Hazreti Muhammed devrinden Abbasilerin ikinci yüzyılına kadar (H.1-232/M.622-846)*. Trc. Vecdi Akyüz. 2. Bs. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Öz, M. (1998). "Hurkus b. Züheyr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 390-391. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.

- Rayyıs, Z. (1995). *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*. Trc. İbrahim Sarmış. Nehir Yayınları.
- Sacy, Antoine Isaac Silvestre de. (1838). *Expose de la religion des Druzes*. Paris : Imprimerie Royale.
- Sandıklı, A. (2016). *Dış politika ve güvenlik*. İstanbul: Bilgesam Yayınları.
- Söylemez, M. Mahfuz. (1998). "İlk Harici Devlet : Rüstemî'ler (160-297/777-909)". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XXXVIII*: 457-478-478.
- Şehristani, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim. (2008). *el-Milel ve'n-nihal : dinler, mezhepler ve felsefi sistemler tarihi*. İstanbul : Litera Yayıncılık.
- Şehristani, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b Abdülkerim. (1842). *Kitabü'l-milel ve'n-nihal (Book of Religious and Philosophical Sects)*. Ed. William Cureton. 2 Cilt. London: Society for the Publication of Oriental Texts, Oriental Texts.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Zeyd b. Kesir b. Galib. (1387). *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusül ve'l-mülük, sılatu târîhu't-Taberî*. 3. Basım. Beyrut: Daru't-Türas.
- Terzi, M. Z. (1990). *Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde askerî Teşkilât*. Samsun: Sönmez Yayınevi.
- Topaloğlu, B.; Çelebi, İ. (2015). *Kelam terimleri sözlüğü*. 4. Basım. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- Türkel, R. (2019). *Vehhabilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar)*. Doktora, Dokuz Eylül Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, S. (1998). *İslâm'da inanç konuları ve itikadi mezhepler*. 4. Basım. İstanbul : Marifet Yayınları.
- Ümit, M. (2010). *Zeydiyye- Mu'tezile etkileşimi : Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin ölümüne kadar*. İstanbul : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.
- Üzüm, İ. (2004). "Mezhep". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29: 537-542. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları.
- Yıldız, H. (2010). *Kendi kaynakları ışığında Hariciliğin doğuşu ve gelişimi*. Ankara : Araştırma Yayınları.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. (2006). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Kahire: Daru'l-Hadis.